Dějiny a kamení
Příspěvky k ekokritické medievistice

Vojtěch Bažant
Univerzita Karlova
Bazav6af@ff.cuni.cz

Martin Šorm
Filosofický ústav AV ČR
sorm@flu.cas.cz

Kameny poskytují zdání jistoty. Alespoň v dějepisectví se s metaforickými balvany setkáváme poměrně často. V popularizačním rozhovoru o „nejistých dějinách" užil nedávno příměr k řece a kamenům historik Michal Stehlík, aby znázornil vztah mezi dějinami a dějepisem.[1] Z nějakého důvodu je podle něj třeba přes řeku dějin přejít z jednoho břehu na druhý — a právě tehdy nastupují dočasné opory v podobě zjednodušujících schémat, narativů, velkých dat a figur: kameny, jimž říkáme „dějepis". Stehlíkův kolega Martin Groman v témže kontextu daný obraz rozvinul — nepotřebuje již řeku dějin překročit, chce ji zkrátka lépe znát: „Je na čase přemýšlet o dějinách, abychom kameny začali přece jen omývat skutečnými dějinami. Naše historická společná zkušenost není jen z kamenů, je i z toho proudu i z toho bahýnka."[2]

Kameny, voda, bahýnko, lidská zkušenost a skutečné dějiny — to vše dobře odpovídá představě vícerozměrného „metaforického balvanu", o němž psal v kontextu průniku významových prostorů Jurij Lotman: „Metaforická klišé, která jsou společná těm či oněm literárním školám nebo obdobím, a metafory, jež přecházejí postupně z triviální oblasti do oblasti individuální tvorby, vyjadřují různé stupně významových průniků."[3] Lotman se zabýval literárními i jinými kulturními strukturami, v nichž dochází k sémantickým přesahům a „explozím". Zatímco pro úvahy historiků o psaní dějin může být představa kamene stabilizující pomůckou, již je třeba s ohledem na aktuální vědecké poznání a potřeby společnosti průběžně přesouvat v pomyslném říčním korytě nebo omývat vodou i bahýnkem, z pohledu literární vědy a sémiotiky nabízí kámen jako metafora značnou plasticitu, vícerozměrnost i vlastní dynamiku.

Východiskem diskusí, z nichž vzešly i texty shromážděné v tomto tematickém bloku,[4] byla právě tato dynamika a její obtížná přístupnost lidskému vnímání —

1 Stehlík, Michal — Rybová, Monika. *Nejisté dějiny: Rozhovor o historii a paměti.* Plzeň: Fish & Rabbit, 2023, s. 119–134.

2 Tamtéž, zadní strana obálky.

3 Lotman, Jurij. *Kultura a exploze.* Přel. Miluše Zadražilová. Brno: Host, 2013, s. 30.

4 Šlo o kolokvia „Hlína a kamení" (21. a 22. 1. 2020) a „Nerostu moc?" (25. a 26. 1. 2022) pořádaná autory této předmluvy společně s Klárou Petříkovou a Karlem Pacovským na

OPEN ACCESS

nerosty, které rostou; neměnnost zobrazená jako něco, co se pomalu mění; stabilita znázorněná pomocí hmoty, jež je stabilní jen relativně (například z hlediska běžného lidského života); jistota opírající se o kámen, který se všelijak drolí, taví, jiskří nebo je přitahován kamenem jiným. Magnety, usazeniny, zkameněliny. Balvany — které nečiní řeku přehlednější a „schůdnější", ale nacházejí se v ní i bez lidského zásahu a aktivně v ní působí, někdy její tok mění nebo je proud strhne o kus dál — mají moc přenášet naši mysl z jednoho místa na druhé a za určitých okolností explodují. V civilizaci, která spočívá na fosilním průmyslu a zakládá svou existenci na přeměně nerostů v energii, přestávají některé tradiční metaforické asociace přírody, dějin a lidských životů fungovat a nabízejí nové významy; atmosféra houstne, ropa se dostává do útrob ryb i ptáků a v mnoha říčních korytech leckdy nacházíme více kamenů než vody. Co když se budeme muset smířit s tím, že nemáme nic jiného než ten či onen lidský dějepis, žádné „skutečné dějiny" po ruce nejsou a zlomky mnoha různých pamětí, myšlenkových vzorců a vyprávění není čím omývat ani není co po nich překračovat? O tom, co je skutečnost a co je jen orientační pomůcka, je zřejmě zapotřebí uvažovat jinak.

Nabízela by se nostalgie — zkoumat, zda ve starších literaturách nefungovaly metafory kamení ještě snad přehledně a jednoduše. V ekokritické medievistice se však ukazuje, že i ve středověkých kulturách, jež prožívaly změny klimatu pouze lokálně a bez kauzální vazby na lidské působení, byl metaforický potenciál nerostů využíván ke zprostředkování překvapivých dynamik a významových explozí. Jak už to tak s obrazy středověku bývá, i tento materiál, nesoucí několik úrovní nečekaného, účinkuje pro dnešní čtenářky a čtenáře obvykle jako obohacení. Dokladem může být například kniha amerického medievisty Jeffreyho J. Cohena *Stone: An Ecology of the Inhuman* (2015), která zprostředkovává různé pohledy evropských pozdně antických a středověkých kultur na kamení a jejich svědectví o historických způsobech vnímání času, přístupech k ne-lidským perspektivám a komplexním ekologiím. Dokládá, jak byly středověké přírodní vědy provázány s poetikou, etikou a teologií — kamenům byly běžně přičítány emoce, síly a účinky do takové míry, že jejich metaforická využití dnes nelze vždy jasně oddělit od skutečně pozorovaných vlastností. Kristus chtěl po Petrovi, aby byl skálou, a Petr vyzýval další křesťany, aby byli tak jako Kristus „živými kameny" (Mt 16; 1Pt 2,4n) — tyto paradoxní formulace fungují pouze tehdy, pokud se při jejich výkladu nestírá dynamická materialita znaku. Nerosty sice nemají smysly, vědomí či metabolismus, ale jsou živé tak jako rostliny nebo lidé — jejich žití se však odehrává v jiném časovém měřítku, než jaké lidé obvykle postihují. V tom nakonec dnešní přírodní vědy s povědomím o tektonice, metamorfismu, sedimentaci, fosilizaci nebo krystalizaci nacházejí s vědami středověkými mnoho průsečíků.

Za nejvíce fascinující považujeme spolu s Cohenem i antickými a středověkými autory ty okamžiky, kdy na sebe životy kamenů a lidí narážejí. Cohen se zaměřil na literaturu ze středověkých Britských ostrovů — imaginace spojená s dějinami megalitických útvarů jako Stonehenge v textech z 12. století mu slouží jako nástroj k inovativnímu popisu dobově konstruovaných lokálních identit. Oproti našemu očekávání, poučenému o „skutečných dějinách" vzniků eneolitických kamenných staveb, ve stře-

Filozofické fakultě UK ve spolupráci s Centrem pro studium středověku Filozofické fakulty UK a Centrem medievistických studií Filosofického ústavu AV ČR a UK.

OPEN ACCESS

dověkých pojednáních (např. v kronice Geoffreyho z Monmouthu) o megalitech nejde ani tak o postižení rozhraní mezi křesťanskou a pohanskou společností jako spíše o komentář ke společnému soužití potomků různých křesťanských i nekřesťanských národů (Normanů, Britů, Anglosasů, Římanů, Irů a snad i Afričanů).[5]

V českém prostředí první poloviny 12. století představuje identitární dějepisné vyprávění, v mnoha ohledech srovnatelné s kronikou Geoffreyho z Monmouthu, pojednání Kosmovo. I pro Kosmu byly nerosty podstatným metaforickým a legitimizačním nástrojem, byť kameny v jeho podání nepředstavují ani tak svědky vrstev starších osídlení popisovaného kulturního areálu, ale spíše primordiální definiční rámec — přírodní prostředí ustavené božskou prozřetelností a zaslíbené národu Čechů.[6] Národy porobené později tímto Kosmovým lidem (Lučané či Moravané) nejsou litizovány tak, jak to v Cohenově podání provádí Geoffrey z Monmouthu; u Kosmy je petrifikována minulost jako taková. Geologická koncepce jeho kroniky totiž umisťuje Čechy doprostřed zvláštního pohoří: „Je to divná věc a lze z ní uvážiti, jak vysoko se vypíná tato země: nevtéká do ní žádná cizí řeka […].“[7] Po opadnutí starozákonní povodně a pádu babylonské věže zde mohou Čechové být jako první lidé a nárokovat si ji. Než přijali křesťanství, prokazovali Čechové kamenům (jakož i jiným přírodninám a bůžkům) velkou úctu, stavěli mohyly a kamenné náboženské okrsky jako pražské Žiži.

Pozoruhodnější je však Kosmovo provázání nerostného světa s psaním o dějinách. V každé z předmluv přitom nabízí trochu jiný obraz. Citujme z té první:

> Hledal jsem, co bych vám věnoval příjemného, co zábavného, ale nenalezl jsem nic, co by bylo tak směšné jako mé dílko. S chutí-li se zasmějeme, když uzříme, že si někdo urazil o kámen nohu svou, kolik uzříte v tomto díle mých úrazů, kolik prohřešků proti slovesnému umění! Chcete-li se zasmáti nad každým z nich, můžete až přes míru užíti této člověku vrozené vlastnosti.[8]

Jak proklamativní shazování vlastní tvorby, tak asociace kamene s něčím, oč se především zakopává, měly v latinském křesťanském písemnictví dlouhou tradici. V *Etymologiích* Isidora ze Sevilly je slovo kámen — *lapis* — dokonce přímo odvozeno toho, že „zraňuje nohu (*laedat pedem*)“.[9] Kosmas zde tedy tvrdí, že píše pro pobavení srovnatelné s tím, co vyvolá střet nepozorného chodce s kamenem. Jeho kronika je podle něj takových produktivních srážek mezi lidskými záměry a povalujícími se balvany plná. Stylistiku připodobňuje k soustavě problémů, které stojí v cestě plynulému toku informací — výsledkem je ovšem veselé škobrtnutí. Slovo a kámen nám překážejí, ale

5 Cohen, Jeffrey J. *Stone: An Ecology of the Inhuman*. Minneapolis: University of Minnesota Press, s. 120.

6 Wolverton, Lisa. *Cosmas of Prague: Narrative, Classicism, Politics*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2015, s. 220–230.

7 *Kosmova Kronika česká*. Přel. Karel Hrdina, Marie Bláhová. Praha — Litomyšl: Paseka, 2005, s. 22.

8 Tamtéž, s. 17.

9 Isidor ze Sevilly. *Etymologiae* XVI — *Etymologie* XVI. Přel. Hana Šedinová. Praha: OIKOYMENH, 2000, s. 109.

OPEN ACCESS

tím nás rozveselují. Dovolujeme si tvrdit, že když historiografie metaforicky nakládá s kameny jako s konceptuálními oporami v proudu dějin, hrozí jí právě takovéto humorné škobrtnutí.

Ve druhé předmluvě Kosmas opakuje gesto pokorného hodnocení vlastního stylu — čtenáři však už kroniku předkládá nejen pro zasmání, ale s prosbou o účast na literárním vylepšení. Opět přitom využívá obrazy ze světa nerostů: „[…] uznáš-li ji za vhodnou ke čtení, aby byla brusem Tvého zkoušení dříve bezvadně vybroušena, anebo spíše, oč ještě více prosím, znova od Tebe lepší latinou vypracována. […] Opásej bedra své mysli a vezmi do ruky škrabátko, křídu a pero, abys to, čeho je příliš mnoho, vyškrabal, a co schází, přidal […].“[10] Psaní a přepisování dějin znázorňuje jednou jako opracovávání drahých kamenů, podruhé jako ošoupávání kousku křídy. Zkrátka cokoli, jenom ne stálost, pevnost nebo jistota, jež bychom od nerostů očekávali. Je-li ve sféře kamení něco odolné vůči změně, je to podle Kosmy zlomyslnost a škodolibost lidí, kteří sami slovesné kameny opracovávat neumí. Namísto vlastní tvorby takoví čtenáři „do svého srdce jako do diamantu pro paměť vštípí to, co bylo řečeno nevhodné, nebo kde má mysl podřimujíc pochybila“.[11] Vybroušený diamant nakonec asi může po dlouhé věky o čemsi svědčit, z etického hlediska je to však mnohem pochybnější než komický účinek Isidorova „obyčejného kamene“ (*lapis vulgaris*). Ostatně od čtenáře Kosmas očekává především další broušení — kritiku a aktivní přepisování.

Středověké texty o kamení považujeme za aktuálně přínosné proto, že nám umožňují vnímat vztah lidí a nerostů empatičtěji, než jak jsme zvyklí. Usazenina složená ze schránek pravěkých mikroorganismů, kterou lze nyní využít k zabílení nešikovně zformulovaných pasáží v historiografickém textu; průzračný a tvrdý krystal, který v sobě nese zášť; bolest, která je směšná. Kamení dráždí imaginaci a v existenciálních metaforách může vzbuzovat leccos od pýchy přes hrůzu a pocit ztuhnutí až po netušené možnosti proměny.[12] A jak tvrdí moudrý muž rytíři Lancelotovi v *Putování za Svatým Grálem* z počátku 13. století, „kdo však chce, může rozumět kameni ještě jinak.“[13] Tzvetan Todorov na tomto výroku ilustroval arbitrárnost významů v narativní próze, kde subjektem není ta či ona historická osoba, ale vyprávění jako takové.[14] Zatímco přírodní vědy povahu nerostů spíše popisují a dokazují, epika rytířských románů nebo národních kronik přikládá kamenům nekonečné množství významů. Lyrika pak „namísto argumentace či důkazů předkládá figurativní konstelaci a rétorický postulát“, čímž je podle Jonathana Cullera v „obdařování hmoty duchem nebo smyslem“ ještě efektivnější.[15]

Putování za Svatým Grálem bylo ve 13. století sepsáno jako demonstrace autority svatých mužů, kteří svrchovaně vykládají významy slov a dějiny vnímají jako řadu znaků určených člověku na jeho cestě ke spáse. Historiografické představě o záchyt-

10 *Kosmova Kronika česká*. Přel. Karel Hrdina, Marie Bláhová. Praha — Litomyšl: Paseka, 2005, s. 18–19.

11 Tamtéž, s. 19.

12 Brach-Czaina, Jolanta. *Škvíry existence*. Přel. Michael Alexa. Praha: Malvern, 2019, s. 15–16.

13 *Putování za Svatým Grálem.* Přel. Jiří Pelán. Praha: Triáda, 2006, s. 74.

14 Todorov, Tzvetan. *Poetika prózy*. Přel. Jiří Pelán, Libuše Valentová. Praha: Triáda, 2000, s. 162.

15 Culler, Jonathan. *Teorie lyriky*. Přel. Martin Pokorný. Praha: Karolinum, 2020, s. 427.

OPEN ACCESS

ných milnících v toku času, za jejichž správné umístění a čistotu jsou odpovědni profesionální dějepisci, se to v mnohém podobá. Není však samozřejmé, že v artušovském románu kámen hraje roli pouhého arbitrárního znaku, podléhajícího výlučnému nároku hermeneutů. Čtenáři se setkávali i s nerosty aktivními, majícími nad lidmi moc a hatícími jejich záměry — a to i mnohem silněji, než že by jen „zraňovaly nohu". V románu o *Rytíři se lvem* Chrétiena de Troyes například velký smaragd při styku s vodou vyvolá bouři o takové síle, že poničí celý les.[16] Jeho omývání by se historikům nemuselo vyplatit.

Čtení středověkých textů o kamení nás motivuje k tomu vnímat nerosty jako činnou materii, kterou nelze jen používat a interpretovat, protože sama cosi koná. Kameny nepředstavují stálost, ale pomalou proměnu, aktivitu probíhající v nelidských měřítcích. Je před námi výzva k historizaci antropocentrické perspektivy, což zřejmě odpovídá kolosálnosti a prudkosti geologických a atmosférických změn, jež prožíváme. Jak se domnívá francouzský medievista Sylvain Piron, napříště je zapotřebí odolat snaze dělit svět na „živé a inertní, organické a minerální" a je třeba soustředit se na prostředky umožňující vyjádřit jednotu procesů, jimiž zvířata, rostliny, řeky, ledovce nebo sopky „manifestují své způsoby bytí, myšlení a aktivity".[17] Navrhujeme využívat středověké texty k tomu, abychom s jejich pomocí zkoušeli nahlížet na dějiny a na nás samé perspektivou nerostů. Následující soubor studií předkládáme jako příspěvek do debaty o způsobech překračování hranice mezi dějinami, literaturou a přírodou.

16 K epizodě v tomto kontextu Cohen, Jeffrey J. *Stone: An Ecology of the Inhuman*. Minneapolis: University of Minnesota Press, s. 178–179.

17 Piron, Sylvain. *L'occupation du monde.* Bruxelles: Zones sensibles, 2018, s. 101–102.